

8

रसस्य अवधारणा

टिप्पणी

प्रायः वयं पश्यामः यत् पुस्तकं पठित्वा, सङ्गीतं श्रुत्वा वा चलचित्रं नाटकं वा दृष्ट्वा वा आनन्दं प्राप्नुमः, पुनः पुनः एतस्य आनन्दस्य अनुभावाय च तस्य पुस्तकस्य, सङ्गीतस्य, नाटकस्य वा चलचित्रस्य प्रति अस्माकं प्रवृत्तिः स्वाभाविकी भवति। जीवनस्य साधारणघटनानां एषः भोगः सुखं वा रसस्य पर्यायः। कस्यचित् सुन्दरं, सुखदं, जिज्ञासुं वा चमत्कारिकं वचनं श्रुत्वा वा दृश्यं दृष्ट्वा वा जनाः प्रायः वदन्ति यत् ते अतीव प्रसन्नाः अभवन्। तथा च कथाकथनस्य मनोरञ्जनप्रसङ्गस्य वा सम्बन्धे रसस्य चर्चा बहुधा दृश्यते। एवं रसः भोग इत्यर्थः इति अवगन्तुं कष्टं न भवेत्।

जीवनस्य प्रत्येकं क्षेत्रे, कार्ये च रसः व्याप्तः अस्ति। अतः रसस्य विषये ज्ञात्वा तस्य सम्यक् रूपं ज्ञातुं आवश्यकम् अस्मिन् पाठे वयं रसस्य विस्तरेण अवलोकनं कर्तुं प्रयतेम।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः -

- रसस्य अवधारणां जानन्ति;
- विभावा, अनुभावा एवं संचारी भावानां जानन्ति;
- रसस्य प्रकारान् लक्षणान् च अवगन्तुं; तथा
- नाटके रसस्य महत्त्वं रसस्य आवश्यकतां च जानन्ति।

टिप्पणी

8.1 रसस्य स्वरूपं परिभाषा च

भारतीयसाहित्ये 'रसः' इति शब्दः प्राचीनकालात् प्रयुक्तः अस्ति। साहित्यग्रन्थेषु रसस्य प्रथमः उल्लेखः भरतमुनिस्य 'नाट्यशास्त्रे' दृश्यते। तत्र मञ्चे कृतं नाटकं दृष्ट्वा यत् सुखं भवति तत् शरसः इति उच्यते। आचार्यभरतनाट्यशास्त्रे रसनिष्पत्ति (रसस्य उत्पत्तिः) विभावानुभावसञ्चारीभावयोः संयोगेन विवक्षिता अस्ति। तस्य रससूत्रम् अस्ति- 'विभावानुभावव्याभिचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः'।

भरतस्य रससूत्रस्य आधारेण आचार्यविश्वनाथेन 'साहित्यदर्पणम्' इत्यत्र रसस्य सरलतमं स्पष्टतया च परिभाषा प्रस्तुता अस्ति। तस्य मते 'सहृदयहृदये 'वासन-संस्काररूप' इति सुप्तावस्थायां उपस्थितानां स्थायि-भावा-अनुभाव-सञ्चारी-भावानां संयोगेन रसः सिद्ध्यति। एतत् अधिकं स्पष्टरूपेण अवगन्तुं शक्यते यथा सहृदयस्य हृदयस्य स्थायिभावाः (रति, शोकः, हास्यः, क्रोधं, भयम् इत्यादयः), यदा विभावः (नायक-नायिका) इत्यादयः विभावं वीणा च समर्थयन्ति-वाद्यम्, गीतं, चन्द्रप्रकाशः, यदा शीतलः, सुगन्धितः वायुः इत्यादयः उद्दीपनभावानां (अश्रुः, स्वेदः, कंपकपः इत्यादयः शारीरिकभावाः) तथा संचारीभावानां (आनन्दः, मादः, उत्सुकता, दुःखम् इत्यादयः) संयोजनं प्राप्नोति तदा तस्य परिवर्तनं भवति शृंगारं, हास्यं रौद्रम् इत्यादिषु रसेषु।

“रस्यते आस्वाद्यते इति रसः”- यद् आस्वाद्यं रस उच्यते। यथा नानाभोजनव्यञ्जनानां सेवनेन आनन्दं अनुभावति । तथैव नाट्यादिना हृदयेन यः विशेषः सुखः प्राप्यते सः रसः इति कथ्यते।

रसस्य शाब्दिकार्थः 'आनन्दः' इति। काव्य-कथा-उपन्यास-आदि-पठन-श्रवण-नाट्य-रामलीला-आदि-दर्शनात् "सहृदयः" पाठकः श्रोता-दर्शकः च यः चमत्कारिकः असाधारणः आनन्दः प्राप्नोति सः रसः इति कथ्यते। व्यावहारिकरूपेण एवं व्याख्यातुं शक्यते यत् हृदयानुभूतिप्रेमकथां पठित्वा अस्माकं हृदयं किञ्चित्कालं यावत् स्वयमेव लीनः भवति अर्थात् तस्मिन् कथायां लीनः भवति। काव्ये युद्धस्य सशक्तं वर्णनं पठित्वा मञ्चे वा पश्यन् दर्शकस्य बाहूः कम्पितुं आरभन्ते। काम-क्रोध-उत्साह-आदि भावाः तस्य हृदये 'वासना-संस्काररूप-रूपेण नित्यं वर्तन्ते इति कारणात् एषा भावा भवति। हृदयानुभूतं प्रेमप्रसंगं पठित्वा युद्धस्य शक्तिशालिनीं वर्णनं श्रुत्वा वा तस्य हृदयस्य एव भावाः जागरिताः भवन्ति तथा च यदा सा भावा काव्ये स्थायिभावा इति कथ्यते तदा प्रौढा भवति अर्थात् कृते जागरणानन्तरं सम्यक् कारणानि, यदा, दृढं भवति, तदा रसरूपेण परिणमति, दर्शकस्य हृदयं च आनन्दितं करोति। एवं नाटकं पश्यन् यः तत्त्वं नाट्यविषये मग्नं करोति सः रसः एव। काव्यस्य नाटकस्य वा मूलं प्रयोजनं रसरूपं भोगं प्राप्तुं भवति।

रसस्वरूपम्

- (1) रसः अखण्डः। एतस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् रसः स्थायिभावा-भावा-अनुभावादिभिः अनेकैः तत्त्वैः निर्मितः अपि पृथक्-पृथक् अनुभावः न भवति अपितु सर्वेषां समन्वितरूपः

उच्चतर माध्यमिकः

टिप्पणी

- एव। यथा, नाटके राजाहरिश्चन्द्रपुत्रस्य रोहिताश्वस्य मृत्युदृश्यं दृष्ट्वा प्रेक्षकः या असहजतां अनुभावति तत् न राज्ञ्याः शैव्यस्य करुण-रोद-विलापस्य, न रोहिताश्वस्य मृतशरीरस्य, न शैव्यस्य हृदयस्य पीडायाः कारणम्, न शोकशोकसङ्गादिभावाः न च तस्य शरीरे अश्रु-दीर्घनिःश्वासादिविकाराः; एतेषां तु समवायरूपमात्रेण रसः लभ्यते।
- (2) रसः स्वयमेव प्रकाशकः आनन्दः। यथा सूर्यं दर्शयितुं अन्ये साधनानि अपेक्षितानि, तथैव रसदर्शनार्थम् अन्ये साधनानि न अपेक्षितानि। स्वप्रकाशिता अस्ति। इन्द्रियाभ्यो प्राप्तगुणस्य न रसः इत्यर्थः। अस्मिन् इन्द्रियानुभावस्य अभावः अस्ति।
- (3) रसः चिन्मयः। रसः चेतनः प्राणसुखः, न तु जडः इत्यर्थः। इदं निद्रा-पान-द्यूत-आदि-इन्द्रिय-भोगेभ्यः भिन्नम्।
- (4) रसः वेदयन्तरस्पर्शशून्यः अर्थात् रसरूपसुखानुभावसमये दर्शकः कस्यापि बाह्यसंसारिकघटनायाः विषये अवगतः न भवति। दर्शकः स्वस्य व्यक्तित्वं अस्तित्वं च विस्मरति। तस्य कल्पना नास्ति यत् सः कोऽस्ति? सः कुत्र उपविष्टः अस्ति? यथा- रामायणे सीतायाः परित्यागस्य दृश्यं पश्यन् राज्ञः कर्तव्यभावा, भार्यायाः भर्तुः प्रति, पतिस्य च भार्यायाः प्रति आदरपूर्णस्नेहस्य च अनुभावेन एव दर्शकः तस्मिन् लीनः तिष्ठति।
- (5) रसः ब्रह्मानन्दस्य भ्राता अर्थात् ब्रह्मानन्दस्य समानवर्गस्य, किन्तु ब्रह्मानन्दः नास्ति। अस्मिन् हृदयं किञ्चित्कालं यावत् बाह्यानुभावैः मुक्तं भवति। काव्यात् नाटकात् वा उत्पन्नः आनन्दः ब्रह्मसाक्षात्कारात् उत्पन्नः आनन्दः भिन्नः भवति। न च लौकिकसुखादिलब्ध सुखवत्, न च ब्रह्मसाक्षात्कारात् प्राप्ता अलौकिकानन्दवत्, अपितु संसारात् परम्।
- यः ब्रह्मानन्दं प्राप्नोति सः लौकिकसम्बन्धेभ्यः कामविकारेभ्यः च शाश्वतं मुक्तः भवति यदा तु नाटकस्य प्रेक्षकः काव्यं पठन् नाटकं पश्यन् वा एव तस्य आनन्दे निमग्नः भवति। काव्यपाठनाटकयोः समाप्तेः अनन्तरं सः पुनः लौकिकप्रेमद्वेषजाले लिप्तः भवति। सहृद्यपाठकस्य भावाः परिष्कृताः भवन्ति, तेषां कृते सदा मोक्षः नास्ति, मनुष्याः लौकिकभावाभ्यः सुखं अपि च दुःखं प्राप्नुवन्ति किन्तु काव्यरसः केवलं सुखदः एव भवति। आम्, एतत् सुखं न साधारणगुणस्य अपितु अधिकस्य उदात्तस्य उत्तमस्य च गुणस्य अस्ति। अतः न विषयजन्यानन्दः न च ब्रह्मानन्दः, अपितु उभयतः अद्वितीयः आनन्दः एव।
- (6) आनन्ददायकाः अलौकिकचमत्काराः रसस्य जीवनम्। रसः शारीरिकसुखः नास्ति, अपितु अलौकिकः असाधारणः सुखः इति भावः। इन्द्रियाणां माध्यमेन तस्य अनुभावः कर्तुं न शक्यते। एवं रसः काव्यस्य नाटकस्य वा आस्वादः। अयं रसः आनन्ददायकः - आनन्दमयचैतन्यः अस्ति इत्यर्थः।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 8.1

1. नाट्यरसस्य प्रथमं वर्णनं कुत्र लभ्यते?
2. नाट्यशास्त्रग्रन्थस्य कर्ता कः?
3. रससूत्रं किम्?
4. रसः कथं भोगः इति कथ्यते?
5. रसस्य का परिभाषा?
6. रसस्वभावेन किं अवगच्छसि?
7. रसस्य अखण्डता इति किम्?
8. रसस्य वेदान्तस्पर्शशून्येन किं ज्ञायते?
9. रसः किमर्थं न ब्रह्मानन्दः?
10. रसस्य अलौकिकचमत्कारिकशक्तेः किं अर्थः?

8.2 रसस्य घटकतत्त्वानि

भरतस्य रससूत्रानुसारं विभावानुभावसंवादात्मकभावानां च संयोगात् रसः उत्पन्नः इति पाठस्य आरम्भे एव उक्तम् रसनिष्पत्तिः (रसस्य उत्पत्तिः) स्वरूपं अवगन्तुं पूर्वं विभावः, अनुभावः, संचारीभावः, स्थायीभावाः च विषयाः ज्ञातुं अतीव महत्त्वपूर्णाः सन्ति । एते रसनिष्पत्तेः अवयवः इति मन्यन्ते, ये रसस्य भागाः अथवा घटकाः अपि उच्यन्ते।

स्थायीभावाः - सहृदयस्य हृदये ये भावाः सर्वदा स्थायिरूपेण तिष्ठन्ति ते श्स्थायीश् भावाः इति उच्यन्ते ये रसरूपे परिणमन्ति। एते अनुकूलविभावादिसन्निधौ उद्भवन्ति, विभावदीयां च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः भवन्ति। अर्थात् सहृदयस्य हृदये ये मनोविकाराः सदा कामरूपेण संस्काररूपेण वा वर्तन्ते, ये च अन्येन विरुद्धेन अविरोधेन वा भावेन दमयितुं न शक्यन्ते, ते स्थायिभावाः इति उच्यन्ते। एतेषां स्थायिव्यञ्जनानां निम्नलिखितलक्षणं भवति।

- (1) स्थायीभावा एव रसरूपे परिणमन्ति।
- (2) स्थायिभावाः रसस्य मूलाधाराः, किन्तु रसाः न सन्ति।
- (3) स्थायिभावाः मानवमनसि चिरकालं यावत् अपरिवर्तिताः स्थिराः च तिष्ठन्ति।

- (4) स्थायिभावाः मानवचित्तस्य कामना वा संस्कारा वा भवन्ति। एते सर्वे मनुष्येषु सन्ति, क्षीरे घृतस्य इव निगूढाः तिष्ठन्ति।
- (5) न कश्चित् विरुद्धा अविरोधी वा भावा तान् निराकरणाय समर्था न भवितुमर्हति।
- (6) स्थायिभावाः अपि अन्यभावाः स्वयमेव विलीनयन्ति।

भरतेन सामान्यतया स्थायीभावानां संख्या अष्ट इति मन्यते - (१) रतिः, (२) हासः, (३) शोकः, (४) उत्साहः, (५) क्रोधः, (६) भयम्, (७) जुगुप्सा, (८) विस्मयम्। केचन आचार्याः 'शम', 'वत्सलता', 'भक्तिः' इति स्थायिभावानाम् अधिकारं अपि स्वीकृतवन्तः। केचन आचार्याः निर्वेदं शमस्य स्थाने स्थायित्वं मन्यन्ते, परन्तु नाटकस्य दृष्ट्या केवलं अष्टौ स्थायिव्यञ्जनाः एव वैधाः सन्ति।

यद्यपि मनुष्यस्य मनसः भावाः असंख्याः सन्ति, परन्तु येषां भावानाम् उपरि दत्तलक्षणं भवति, ते एव स्थायिभावाः इति उच्यन्ते, न शेषाः। अस्मात् दृष्ट्या स्थायिव्यञ्जनानां संख्या निर्धारिता अस्ति।

‘विभाव- विभावस्य अर्थः हेतु इत्यर्थः। श्विशेषेण’ भव्यते इति विभावः’ -सहृद्यहृदये मूलतः कामना वा संस्काररूपेण वा स्थितानि स्थायिभावानि ये कारणानि उत्पद्यन्ते, ते विभाव इत्युच्यन्ते। एते स्थायिभावाः दृश्यन्ते, रुचिकराः च भवन्ति। आचार्यविश्वनाथः विभावानां परिभाषां कुर्वन् लिखति यत् यदा तेषां वर्णनं काव्ये नाटके वा भवति, येन जगति प्रेम-हास-दुःख-आदीनां स्थायि-भावाः जागृताः भवन्ति, तदा ते विभावाः इति उच्यन्ते।

विभावः द्विविधः - (1) आलम्बनविभावः (2) उद्दीपनविभावः च।

आलम्बनविभावः - यद्यपि भावाः आश्रयात् उत्पद्यन्ते तथापि तेषां सम्बन्धः केनचित् बाह्यवस्तुना भवति, यस्मात् कारणात् भावः उत्पद्यते। अतः नाटकस्य दृष्ट्या यस्मात् कारणात् भावाः उद्भवन्ति तस्य मुख्यपात्रस्य विषयस्य वा आलम्बनम् इति उच्यते। एतानि भावानां जागरणस्य मुख्यकारणानि सन्ति। आलम्बनस्य शास्त्रीयपरिभाषा एतादृशीरित्या दत्ता यत् काव्यनाटके वर्णितपात्राणि येषां साहाय्येन सहृद्यस्य हृदये स्थिताः स्थायिभावाः रसरूपेण व्यज्यन्ते, ते आलम्बनविभावः इति उच्यन्ते। आलम्बन विभावः द्विविधः।

(1) **विषयः-** यस्मिं प्रति भावाः उद्भूताः भवन्ति सः एव विषयः। साहित्ये अयं विषयरूपः आलम्बनविभावः प्रायः ‘आलम्बनम्’ इति कथ्यते। यथा हरिशचन्द्रस्य पुत्रस्य रोहिताश्वस्य मृत्योः शोकप्रसङ्गे रोहिताश्वः ‘विषयः’ अथवा ‘समर्थकविभावः’ इति। तदेव हरिशचन्द्रहृदयशोकव्यञ्जनस्य मुख्यकारणम्।

(2) **आश्रयम्-** यस्मिन् चरिते भावाः प्रबुद्धाः भवन्ति सः आश्रयः इति कथ्यते। यथा- उपर्युक्ते उदाहरणे हरिशचन्द्रः आश्रयः। तेषां पुत्रस्य मृत्युः तेषु शोकं जनयति।

टिप्पणी

रसविमर्शम्

टिप्पणी

एतत् अन्यस्मात् उदाहरणात् अपि अवगन्तुं शक्यते। रामकथस्य पुष्पोद्धानस्य सन्दर्भे सीतां दृष्ट्वा रामस्य सीताप्रेम हृदये जागरति। अत्र सीता समर्थिता, यतः रामस्य तस्याः प्रति प्रेम जागरितम् आसीत्। रामः अत्र शर्यः। एते आश्रयाः आश्रयः च 'आलम्बन-विभावः' इति उच्यन्ते यतः ते रसावस्थायां स्थायिसहानुभूतिभावाः आनयन्ति।

उद्दीपनः - एते कारकाः स्थायीभावनजागरणे सहायकाः भवन्ति, उद्दीपनविभावः उच्यते। एते स्थायिभावाः उद्दीपकाः कारणाः इति कारणेन उद्दीपनः इति उच्यन्ते। आचार्यविश्वनाथस्य मते ये रसं उद्दीपयन्ति अर्थात् रति इत्यादिषु स्थायिभावान् उद्दीपयित्वा रुचिकरं कृत्वा एवं रसावस्थां प्राप्नुवन्ति, ते उद्दीपनविभावा यथा वीररसः- उत्साहस्य स्थायिभावाय पुरतः स्थितः शत्रुः आलम्बना विभावः। परन्तु शत्रुणा सह सेना युद्धयन्त्राणि शत्रुबन्दूकाः गर्जन्तः बाणाः शस्त्रक्रियाः इत्यादयः उद्दीपनविभावाः सन्ति।

उद्दीपनविभावाः अपि द्विविधाः मन्यन्ते - (१) आलम्बनगतात् अर्थात् ये नायकानां वचनं कर्म च सम्बद्धाः सन्ति।

(२) बाह्यः अर्थात् पर्यावरणसम्बन्धी। यत् क्षेत्रकालादिसम्बद्धं प्राकृतिकदृश्यानि अपि एतेषां अन्तर्गतं गण्यन्ते।

एते आन्तरिकबाह्यप्रोत्साहनविभावाः क्रमशः व्यक्तिपरकबाह्यश्च इति अपि उच्यन्ते। यथा- कृष्णरात्रौ निर्जनवने सिंहं दृष्ट्वा भयभीतः अभवत्। अस्मिन् दृश्ये भयभीतः व्यक्तिः 'आश्रयः' इति उच्यते, तस्मिन् भयस्य भावः उत्पन्नः अस्ति तथा च सिंहः 'विषयः' भविष्यति यतः तस्य प्रति शर्यस्य मनसि भयस्य भावः उत्पन्नः अस्ति। इदानीं निर्जनं वनं, कृष्ण-रात्रौ (बाह्यपर्यावरणम्) सिंहस्य गर्जनं च, तस्य उग्रं मुखं, मुक्तमुखं, विशालाः प्रहारितपङ्क्तयः (बाह्यसमर्थनानि) भयस्य भावस्य तीव्रीकरणाय उद्दीपनविभावाः सन्ति।

अनुभावः- आश्रयस्य बाह्यप्रयत्नाः प्रेमणः, शोकः इत्यादयः स्थायी भावाः प्रकाशयितुं वा व्यक्तं कर्तुं वा अनुभवम् इति प्रसिद्धाः सन्ति। 'अनुः पश्चात् भवन्ति इति अनुभावः' इति। एते भावाः भावप्रबोधानन्तरम् आश्रये उत्पद्यन्ते, अतः ते 'अनुभाव' इति उच्यन्ते। आचार्यविश्वनाथः स्वव्याख्याने लिखितवान् यत् "विषयकालस्थानादिकारणात् जगति ये आश्रयस्य कर्मप्रधानाः प्रयत्नाः उत्पद्यन्ते, ताः भावाः बहिः प्रकाशयन्ति, ते अनुभावाः इति कथ्यन्ते, ये काव्ये समावृताः भवन्ति।" नाटकं च" इति। विरहविक्षिप्तनायकेन रुदनं, संयोगभावे अश्रुपातः, स्वेदः, रोमाञ्चः, स्नेहेन पश्यन्, क्रोधोत्पन्नसमये शस्त्रसम्पादनं, कठोरवाणी, नेत्रेषु रक्तता इत्यादयः अनुभावाः (अनुभावाः) इति उच्यन्ते।

अनुभावाः चतुर्विधाः - आङ्गिका, वाचिका, आहार्यः, सात्विकः च। एतेषु आङ्गिका-वाचिका-आहार्य-पक्षेषु आश्रय-प्राप्त्यर्थं प्रयत्नाः करणीयाः भवन्ति। अत एव, एते सायत्नाजानुभावाः अपि उच्यन्ते। सात्विकानुभावाः स्वयमेव उत्पद्यन्ते। वस्तुतः सात्विक-अनुभावस्य प्रचुरता आश्रयस्य हृदये स्थितानां रति-आदीनां भावानां प्रकटीकरणे सर्वाधिकं सहायकं भवति, अन्ये

अनुभावाः बाह्याः सन्ति तथा च सात्त्विक-अनुभावः आन्तरिकः भवति, एते मनसः एकाग्रतां विना सम्भवाः न भवन्ति। यथा- अपराधबोधसमये मुखस्य रक्तता, अतीव प्रसन्नतायाः अनुभावे उत्साहः अथवा भयस्य भावने स्वरस्य, शरीरस्य इत्यादिषु कम्पनम्।

- (1) आंगिका अनुभावाः - शरीरसम्बद्धाः आश्रयस्य गतिः शरीरस्य अथवा शरीरस्य अनुभावाः इति कथ्यन्ते, यथा भ्रूविक्षेपः, व्यङ्ग्यः इत्यादयः यदा रतिभावाः जागृताः भवन्ति।
- (2) वाचिकानुभावाः - प्रयत्नेन कृतं वाक् (वाच्यव्यापारः) वाचिकानुभावः कथ्यते।
- (3) आहार्यानुभावाः- रामादीनां कृत्रिमवेषं तथा वेषभूषा, मुकुटादिकं आहार्यानुभावः इति कथ्यते।।
- (4) सात्त्विकानुभावाः - स्थायिभावा जागृतायां स्वाभाविका अकृत्रिम-अयतनजशरीरविकाराः सात्त्विकानुभाव इति कथ्यन्ते। एतेषां कृते आश्रयस्य बाह्यप्रयत्नः न करणीयः, अत एव, ते आयतनाजः इति उच्यन्ते। एते स्वतः एव भवन्ति, न च निवारयितुं शक्यन्ते। अष्टौ सात्त्विकानुभावाः - (१) स्तम्भः, (२) स्वेदः, (३) रोमञ्चः, (४) स्वरभङ्गः, (५) वेपथुः, (६) वैवर्ण्य, (७) अश्रुः, (८) प्रलयः च।

व्याभिचारीभावाः - संचारात्मक भावाः मानसिकाः मनोवृत्तयः सन्ति ये स्थिराः न तिष्ठन्ति। 'विविधाभिमुखेन रसेषु चरन्ति व्याभिचरैणः'- ते रसं प्रति विशेषमुन्मुखाः गच्छन्ति, सागरे तरङ्गाः इव स्थायिस्थितौ मज्जन्ति, उदयन्ति च। एते विभावानुभावाश्रित्य नानारसानुगुणं चरन्ति। अत एव, एते अपि संचारीभावाः इति उच्यन्ते। संचारी शब्दस्य अर्थः एकत्र गमनम्। संचारात्मकभावाः स्थायीभावाभिः सह संचरणं कुर्वन्ति, अत एव, तेषां नाम संप्रेषणीयम् अस्ति। एतानि संप्रेषकभावानि प्रत्येकस्य स्थायीभावायाः सह सङ्गतिं कृत्वा गन्तुं शक्नुवन्ति अर्थात् एकस्मिन् रसस्य बहुसंक्रामकभावाः, अनेकेषु रसेषु च समाना संचारभावाः भवितुं शक्यन्ते अत एव, ते व्यभिचहारी भावाः अपि उच्यन्ते। यथा- उदासीनतासंचारात्मकभावा भवितुमर्हति, शृंगारः, रौद्रः इत्यादयः बहुरसेषु अपि भवितुम् अर्हन्ति।

व्याभिचारीभावाः संख्या त्रयस्त्रिंशत् इति नियतम् अस्ति। ये यथा - (1) निर्वेदः, (2) ग्लानि, (3) शंकाः, (4) श्रमः, (5) धृत्तिः, (6) जडता, (7) हर्षः, (8) दैन्यः, (9) औदार्यः, (10) चिन्ता, (11) त्रासः, (12) ईर्ष्या, (13) अमर्षः, (14) गर्वः, (15) स्मृतिः, (16) मरणं, (17) मदः, (18) सुप्तः, (19) निद्रा, (20) विबोधः, (21) ब्रीडा, (22) अपस्मारः, (23) मोहः, (24) मति, (25) अलसता, (26) वेगः, (27) तर्कः, (28) अविहत्थः, (29) व्याधि, (30) उन्मादः, (31) विषाद, (32) उत्सुकता, (33) चपलता च।

टिप्पणी

टिप्पणी

8.3 स्थायीभावव्यभिचारीभावाः च मध्ये भेदः

स्थायिभावाः मानवहृदये सर्वदा वर्तन्ते अर्थात् स्थायिरूपेण निवसन्ति। प्रत्युतः ये भावाः स्थायीभावायाः दृढीकरणाय अल्पकालं यावत् एव सहायकाः तिष्ठन्ति, ततः सद्यः अन्तर्धानं भवन्ति, ते व्यभिचारी सन्ति।

प्रत्येकस्य रसस्य स्थायिस्थितिः नियतं भवति, यदा तु संप्रेषणावस्थायाः स्थितिः अनिर्धारिता, अर्थात् भिन्न-भिन्न-रसेषु एकः एव संचार-स्थितिः सम्भवति, परन्तु नियत-रसस्य स्थायि-स्थितिः अन्येषु रसेषु स्थातुं न शक्नोति।

नित्यभावा एव रसवत् भूत्वा रसरूपेण परिणमति। यत्र संवादात्मकभावानां मुख्यं कार्यं स्थायीभावानां दृढीकरणं भवति तथा च ते स्थायीभावनेषु एव विलीनाः भवन्ति।

जगति रत्यादीवानां कारणानि, सूचकाः वा पोषकाः वा काव्ये नाटके च विभावः, अनुभावः, व्याभिचारी च इति नाम्ना ज्ञापिताः भवन्ति। यदा ते काव्यबद्धाः भवन्ति तदा ते कारणकारणसम्बन्धत् मुक्ताः भवन्ति तथा च तेषां लौकिकरूपं नष्टं भवति तथा च अलौकिकविभावस्य, अनुभावस्य, संवादात्मकस्य च प्रधानतायाः कारणात् ते कस्यापि स्थायिभावस्य “रसरूपेण” परिवर्तने साहाय्यं कुर्वन्ति।

पाठगतप्रश्नाः 8.2

1. रसनिष्पत्तया (रसस्य उत्पत्तिः) कति घटकाः सन्ति?
2. स्थायिभावा ‘स्थायी’ इति किमर्थम् उच्यते?
3. स्थायी भावा एव रसः अस्ति वा?
4. स्थायिभावाः कानि सन्ति?
5. कथं विभावं ‘कारणम्’ इति वक्तुं शक्नोषि?
6. विभावाः कति प्रकाराः सन्ति?
7. समर्थकविभावेन किं अवगच्छसि?
8. उद्दीपन विभावस्य कस्मादयं संज्ञा?
9. अनुभावः किम्?
10. अनुभावः किमर्थं अनुभावः इति वक्तव्यः?

11. अनुभावस्य रहस्यं जानासि वा?
12. आङ्गिका, वाचिका, आहार्यः बाह्यानुभावाः किमर्थम्?
13. सात्विकानुभावाः किमर्थं न सन्ति?
14. सात्विकभावाः कति प्रकाराः सन्ति?
15. संवादात्मकभावा किं अवगच्छसि?
16. व्याभिचारी भावाः किमर्थं संवादात्मकाः भावाः इति उच्यन्ते?
17. संवादात्मकभावाः कति प्रकाराः सन्ति?
18. संचारात्मकभावायाः स्थायीभावायाश्च मुख्यः भेदः कः?

टिप्पणी

8.4 रसप्रकाराः

रससंख्या- आरम्भे भरतमुनिः नाटकीयमहत्त्वस्य दृष्ट्या केवलम् अष्टौ रसान् एव महत्त्वपूर्णान् मन्यते स्म, एतान् एव रसानां मध्ये गणयति स्म-

**शृङ्गारहस्यकरुणौद्रवीरभयानकः,
बिभत्सद्भूतसंजौ चेत्यष्टौ नत्ये रसः स्मृतः।**

पश्चात् अभिनवगुप्तः प्रथमः शान्तनामस्य नवमस्य रसस्य आविष्कारं कृतवान् तदनन्तरं रससंख्या वर्धिता अधुना रससंख्या अपि एकादशपर्यन्तं वैधः अस्ति। यस्मिन् नवरसः - शृङ्गारः, हास्यः, वीरः, करुणः, रौद्रः, भयानकः बिभत्सः, अद्भूतः च, तदतिरिक्तं वत्सलं भक्तिरसं च पश्चात् अन्तर्भवति। भरतेन केवलं नाटकदृष्ट्या एव रससंख्या निर्धारिता आसीत्। नाटकं विहाय अन्येषु काव्यग्रन्थेषु अन्ये रसाः अपि भवितुम् अर्हन्ति। अस्मिन् पाठे प्रथमं भरतानुसारं अष्टानां रसानां स्वरूपं उदाहरणानि च नाटकस्य दृष्ट्या परिचयं कृत्वा शान्तरसस्य नवमस्य रसत्वेन परीक्षणं करिष्यामः।

(1) शृंगाररसः

यदा सहृदयस्य हृदये रतिनाम्ना स्थायिभावा विभावानुभावसंक्रामकभावाभिः पोषिता तदा शृंगाररसरूपं गृह्णाति। नायकस्य नायिकायाः च परस्परं प्रेम श्रुतिः इत्यर्थः। स्त्रीपुरुषयोः मध्ये एतत् नित्यं सहजं आकर्षणरूपं 'रतिः' यदा रसावस्थां प्राप्य स्थायिभावा-भावा-सञ्चार-भावा-आदिद्वारा रुचिकरं भवति तदा शृंगार-रसः इति कथ्यते।

टिप्पणी

शृंगाररसस्य अवयवा

स्थायीभावः - रतिः। मनसानुकूलवस्तूनाम् अनुभूयमानं सुखं रति उच्यते।

आलम्बनविभावः - सुस्वभावः, गुणपूर्णः, शाश्वतसहचर्यापूर्णः, महान् नायकः वा नायिका वा परस्परं समर्थकाः भवन्ति।

उद्दीपनविभावः - नायक-नायिकायाः वेषभूषा, शारीरिक-गत्यादि, परिवेशः - उद्दीपनः तथा ऋतु-सौन्दर्यः, नदी-तटं, चन्द्र-प्रकाशः, वसन्तः, एकान्त-उद्यानं, काव्यं, सुरील-संगीतं, मादक-वाद्यं, पक्षिणां चहचानम्, चित्रम् इत्यादयः बाह्य-उद्दीपनं विभावः इति कथ्यन्ते।

अनुभावः - संयोगे प्रेम्णः वाक्पटुता, परस्परं दृष्ट्वा, स्पर्श, आलिंगनं, चुम्बनं, रोमाञ्चं, व्यङ्ग्यं, स्वेदं, विरहस्य कम्पनम् अश्रुपातः, श्वेत बकबक इत्यादयः।

व्यभिचारीभावाः - जिज्ञासा, लज्जा, जडता, चपलता, आनन्दः, चिन्ता इत्यादयः प्रायः सर्वे संप्रेषणीयभावाः भवितुम् अर्हन्ति। केवलं आक्रामकता, आसक्तिः, कामः च अस्मिन् रसस्य निषिद्धाः इति मन्यन्ते।

शृङ्गाररसः द्विविधः - (क) संभोगः वा संयोगः शृंगारः (ख) विप्रलम्भः वा वियोगशृंगारः।

(क) संयोगशृंगारः - परस्परं प्रेम्णः वीर-नायिकयोः संयोगस्य वर्णनं संयोगशृंगारं कथ्यते। उदाहरण-

“एकस्मिं शायने परमुखाय वित्तरम् तम्यतो-”।

रण्योन्यं हृदयस्थिताप्यनुनये संरक्षतोगौरवं,

दम्पत्योः शनैरपङ्गवलनामिश्रीभवच्छक्षुशो-

र्भग्नो मङ्कलिः सहसारभासव्यावृतकण्ठग्रहम्।

अत्र नायिका नायिका च परस्पराश्रयः अलम्बना च। समानशयनं, क्रुद्धं कृत्वा प्रत्ययस्य इच्छा, दुःखी भावः इत्यादयः उद्दीपनम्। नेत्रेण पश्यन्, आलिंगनम् इत्यादयः, उत्सवः इत्यादयः भावाः इच्छायाः, उत्सुकतायाः, आनन्दस्य च अभिव्यक्तिः भवन्ति। एवं नायकस्य नायिकायाः च हृदये स्नेहः स्नेहः च स्थायित्वं भवति। शृङ्गाररसः परस्परं प्रति संप्रेषितानां समर्थन-बल-स्तम्भ-भावा-आनन्द-आदि-भावानां संयोजनेन व्यक्तः अस्ति।

(ख) विप्रलम्भशृंगारः - विरहावस्थायां वीरनायिकायोः परस्परप्रेमवर्णनं विप्रलम्भशृंगारं कथ्यते। कान्तप्रिययोः परस्परवियोगजनितमानसिकदुःखस्य चित्रणं भवति। उदाहरणतयाः -

अन्यत्र व्रजतिति क खलु कथा नप्यस्य तद्रिक सुहृद,
यो मम नेच्छिहृत नागतश्चा ह हा कोयम विधेः प्रक्रमः।

इत्यल्पेतरकल्पनाकावलितस्वन्त निशान्तरे,
बाला वृत्तिवर्तनव्यतिकर नप्नोति निद्रां निशि।

अत्र नायिकायाः कालान्तराभावे विरहात् उद्विग्नायाः नायिकायाः स्थितिः प्रकीर्तिता। अस्मिन् नायिका आश्रया, पतिः आलम्बना। तस्य विदेशात् प्रत्यागन्तुं न शक्नुवन् इत्यादयः उद्दीपन विभावः तथा च शरीरस्थितिपरिवर्तनम्, निद्राहीनता/विक्षेपादिकं च अनुभावः। 'हा हा' इत्यस्मिन् विस्मयभावस्य संप्रेषणस्य, श्यो मा नेच्छतिश् इत्यस्य स्मृतिप्रसारणस्य च योजना अस्ति। एवं प्रकारेण विप्रलम्भशृङ्गारः विभावानुभावसञ्चरीसंयोगेन अत्र व्यज्यते।

विप्रलम्भशृङ्गारस्य चतुःप्रकारः अवस्थादृष्ट्या अपि स्वीकृतः अस्ति- (1) पूर्वरागः, (2) मनः, (3) प्रवासः, (4) करुणः च।

शृङ्गारस्य राजत्वम्

शृङ्गारः रसरज उच्यते- 'सर्वरसरजः' इति। अलङ्कारस्य मूलभावः 'रतिः' सर्वेषु जीवेषु लभ्यते। वस्तुतस्तु शृङ्गारः सर्वगतः जीवनधर्मः शाश्वतः। एतत् एव आकर्षणं यस्मिन् न केवलं मनुष्याः अपितु सर्वे जीवाः बद्धाः इव दृश्यन्ते। जीवनस्य च पूर्णता तस्मिन् चित्रिता अस्ति। इयं सिद्धिः अन्येषु रसेषु न लभ्यते। शृङ्गारं रसरज-

- (1) शृङ्गाररसः सर्वेषां ग्राह्यः। अलङ्कारव्यञ्जनेषु सर्वेषां मनः आनन्दयति।
- (2) शृङ्गारः काव्यस्य कलास्य च प्रेरणादायिनी अस्ति। केवलं प्रसाधनसृष्टयः एव विश्वे सर्वोच्चसम्मानं प्राप्तवन्तः।
- (3) शृङ्गारे विषयाणां विस्तृतपरिधिः अस्ति। अन्ये भावाः भावाः च एकपक्षीयाः- दुःखिताः सुखिनः वा भवन्ति, परन्तु शृङ्गारे जीवनस्य सुखदुःखदयोः पक्षयोः समावेशः भवति।
- (4) आचार्यस्य मते शृङ्गाररसः प्रायः सर्वे रसाः समाविष्टाः भवितुम् अर्हन्ति।
- (5) शृङ्गारः तादृशः रसः यस्मिन् उभयोः आश्रययोः (आलम्बन-आश्रययोः) प्रयत्नाः परस्परं उद्दीपयन्ति।
- (6) आचार्यैः कल्पितानां भक्ति-आदि-नव-रसानाम् उद्भवः अपि शृङ्गार-रसस्य अन्तर्गतं आगन्तुं शक्नोति। अतः शृङ्गारः सम्यक् सर्वरसरजः इति उच्यते।

(2) हास्यरसः

वस्तुनः वा व्यक्तिस्य वा असामान्यं, विचित्रं वा विकृतं वा आकारं, वेषं, अनिरुद्धं, मूर्खतापूर्णं निरर्थकं च कर्मप्रदर्शनं, कुटिलकर्मादिकं दृष्ट्वा मनसि उत्पद्यमानं हास्यस्य भावः 'हास्यः'

टिप्पणी

रसविमर्शम्

टिप्पणी

भवति। 'हास्यः' इत्यस्य स्थायिभावा विभावानुभावसञ्चारभावासाहाय्येन जागृता, उत्तेजिता, दृढा च भवति, हास्यरूपेण च व्यक्ता भवति, तस्मिन् प्रायः आलम्बनस्य वर्णनं भवति। अर्थात् सहृद्यस्य हृदयावस्थायां स्थायिहास्यभावः यदा विभावानुभावसंचारीभावेन सह संयोज्यते तदा हास्यरूपं गृह्णाति।

हस्यरसस्य अवयवा

स्थायिभावा- वाक्-रूप-आदि-विकृति-कारणात् मनसः विकासः 'हसा' इति कथ्यते।

आलम्बनविभावा- विकृतं वा विचित्रं वा परिधानं, व्यङ्ग्यवाक्यं, उपहासितस्य मूर्खकर्मणां दर्शनं श्रुत्वा वा, विचित्रं वाक्-चलनं, हास्यास्पदं वस्तु वा विकृतं रूपं वा।

उद्दीपनाविभावा- हास्यास्पदव्यक्तिन कर्मः, हास्यादि।

अनुभावा- स्मितमुखं, नेत्रसंकुचनं, मुखविस्तारं, कपोलयोः शोफः, उदरस्य कम्पः, मुखात् बहिः निष्क्रान्तः हास्यस्य शब्दः, हासे लोलः इत्यादयः।

व्यभिचारीभावा- आनन्दः, आलस्यः, चपलता, जिज्ञासा, अश्रुः, कंपनः, श्रमः, दुःखं, रोमाञ्चः, निर्लज्जतादि।

उदाहरणम्-

आकुञ्च्य पनिमाशुचिं मम मूधिना वेश्य मन्तम्भसं प्रत्यादं पृशतैः पवित्रे,
तारस्वनं प्रतिथूत्कामदत प्रहारं ह हतोहामिति रोदिति विष्णुशर्मा।

विष्णुशर्मः अत्र आलम्बनः। तेषां क्रन्दनं उद्दीपन विभावः। प्रेक्षमाणानां शृण्वन्तीनां च हसमानानां स्मितानां जनानां स्थितानां च अनुभावाः सन्ति। दर्शकस्य आनन्दः, चाटुकारिता इत्यादयः संचारीभावाः सन्ति। एवं प्रकारेण विष्णुशर्माविभावादि-आलम्बनेन सुदृढं कृत्वा 'हास्यः' रसस्य स्थायिभावः अत्र व्यक्तः अस्ति। अस्मिन् श्लोके अनुभावस्य, संचारस्य च सुनियोजनम् अपि अस्ति।

(3) करुणरसः

यदा सहृद्यस्य हृदये स्थितः शोकः इति स्थायिभावः विभावानुभावसंचारीभावसंयोगेन सुदृढः भवति तदा करुणरसः इति अनुभावः भवति। अथवा प्रियजनेन स्थायिविरहजन्यदुःखात् हृदये उत्पद्यमानं दुःखं शुभाशुभं वा प्राप्य स्थायिभावः श्दुःखस्य भावः विभावादिकसेन दृढः भूत्वा 'करुण' रसरूपेण परिणमति।

करुणरसस्य अवयवा

स्थायीभावः - शोक। शोकः प्रियवस्तुनाशजः मनसः व्याकुलः।

आलम्बनविभावः - नष्टप्रियजनः, ऐश्वर्यनाशः इत्यादिन।

उद्दीपनभावाः - प्रियजनस्य आत्मनः प्रति प्रेमभावस्य स्मरणं वा तस्य यशः गुणाः च स्मरणं, प्रियजनसम्बद्धानि वस्तूनि दृष्ट्वा-वस्त्रं, आभूषणं वा तस्य चित्रम् इत्यादयः।

अनुभावः - निन्दा, भूमि-पतनः, रोदनः, निःश्वासः, अश्रुः, प्रलापः, वक्षःस्थलताडन, मूर्च्छा आदि।

व्यभिचारीभावाः - रोगः, अपराधबोधः, आसक्तिः, स्मृतिः, दया, चिन्ता, उदासी, उन्मादः इत्यादयः आनन्दं विहाय प्रायः सर्वे संक्रामकभावाः एव सन्ति।

करुणरसस्य उदाहरणम्

“ह मातस्त्वारितासि कुत्र किमिदं ह देवताः क्वा'शीषः, २.
धिक् प्राणान् पटितोषनिर्हुत्वाहस्तेनगेशु दग्धे दृषौ।

इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणः पौरंगणनं गिर- .
“चित्रस्थानपि रोदयन्ती शतधाः कुर्वन्ति भित्तिरपि”।

मृतराज्ञी अत्र आलम्बना अस्ति। तस्य मृतशरीरं दाहादिकं च उद्दीपनं विभावः। शोकनिन्दा कण्ठरोधादिकं अनुभावः। निर्वेदः, आसक्तिः, रोगः, जडता, उदासी, ग्लानि, करुणा इत्यादिनः संक्रामक भावाः। एवं प्रकारेण एतैः विभावादिकैः पुष्टः स्थायिशोकभावा अत्र करुणरसेन व्यज्यते।

करुणरसः विप्रलम्भः शृंगार रसः च भेदः-

विप्रलम्भशृंगारस्य स्थायी भावः रतिः करुणरसस्य शोकः च। अतः द्वयोः रसयोः मौलिकः भेदः अस्ति। प्रियजनस्य विनाशेन शोकः भवति तथा च करुणरसस्य शोकस्य प्रधानता अस्ति। विप्रलम्भ शृंगारः स्नेहमाश्रितः। करुणरसे गम्भीरः दुःखस्य भावः भवति, प्रियजनस्य आगमनस्य सम्भावना अपि नास्ति। विप्रलम्भशृंगारेऽशस्य दुर्बलरेखा तिष्ठति- आशातन्तुः न भिद्यते। अर्थः अस्ति यत् विप्रलम्भशृङ्गारे प्रियविरहशोकः अभिप्रेतः किन्तु तस्य पुनर्मिलनस्य सम्भावना अस्ति, यदा तु करुणरसे प्रियपुरुषस्य विनाशात् दीर्घकालं विरहात् वा दुःखदं मानसिकं स्थितिः भवति चित्रितम्।

टिप्पणी

टिप्पणी

(4) रौद्ररसः

यदा सहृदयस्य हृदये स्थितः 'क्रोधः' इति स्थायिभावः विभावानुभावसञ्चरीभावेन सह संयोजितः तदा रौद्ररसरूपं गृह्णाति। रौद्ररसः शत्रुणां दुष्टप्रयत्नैः अपमान-अधर्म-आचार्य-अवमान-देश-धर्म-अपमान-जन्य-क्रोधात् अभिव्यज्यते।

रौद्ररसस्य अवयवा

स्थायीभावः - क्रोधः। क्रोधः प्रतिद्वन्द्वीनां प्रति हृदये कटुतायाः प्रतिशोधस्य वा भावः।

आलम्बनविभावः - प्रतिपक्षतः पुरुषः दुष्टः वा।

उद्दीपनविभावः - शत्रुणा वा प्रतिद्वन्द्वी वा कृतं दुष्कृतं, अपराधं, गर्ववाक्यं, कठोरवचनम् इत्यादयः।

अनुभावः - नेत्रलालिता, भ्रू-उत्थानम्, कठोर-वचनम्, स्वस्य प्रयत्नस्य वा शौर्यस्य वा वर्णनं, गर्जनं, शस्त्र-प्रयोगः, दन्त-पीषणम् इत्यादयः।

व्यभिचारीभावा - उग्रता, आसक्तिः, गर्व, स्मृति, अभिमानं, चपलता, क्रोधः, श्रमः आवेगः इत्यादिना।

रौद्ररसस्य उदाहरणम्-

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपतकं
मनुजपाशुभिर्निर्मर्यदैर्भवद्भिरुदयुधैः।

नरकरिपुना सर्थं तेषां सम्मकरितिना-
मायामहंश्रृङ्गमेदोमंसैः करोमि दिशां बलिम्”।

प्रस्तुते श्लोके गुरुद्रोणवधानन्तरं अर्जुनादिप्रति अश्वत्थामस्य वचनं तत्रैव अस्ति। अत्र अश्वत्थमा आश्रयः अर्जुनादिः शत्रुणां अलम्बना। पितुः वधः उद्दीपनं विभावः। बाहुधारणं व्रतग्रहणं च अनुभावाः। अभिमानः, क्रोधः, आक्रामकता इत्यादयः संक्रामकाः भावाः सन्ति। एवं विभावादिनिमित्तसामग्रीयोजनया रौद्ररसरूपेण क्रोधः व्यज्यते।

(5) वीररसः

सहृदयस्य हृदये स्थितः उत्साहः इति स्थायिभावः यदा तस्य अनुकूलभावनैः, अनुभावैः, संवादात्मकैः भावैः च संयोजितः भवति तदा वीरभावा सुदृढा भवति।

वीरभावः चतुर्विधः - (१) युद्धवीरः, (२) दयावीरः, (३) धर्मवीरः, (४) दानवीरः च।

वीररसस्य अवयवः -

स्थायीभावः - उत्साहः। स्थिरकर्मणां नाम उत्साहः।

आलम्बनविभावः - शत्रुः, दरिद्रः, भिक्षुः, तीर्थयात्री, उत्सवः।

उद्दीपनविभावः - शत्रुस्य शौर्यं, याचिकाकर्तायाः दुर्दशा इत्यादि।

अनुभावः - रोमाञ्चः, गौरवपूर्णभाषणः, दयालुतापूर्णवचनः, सम्मानम्।

व्यभिचारीभावः - गर्वः, स्मृतिः, दया, आनन्दः, मतः, आवेगः, उग्रता, विभाजनम् आदि।

वीररसस्य उदाहरणम्-

“क्षुद्रः संत्रसमेते विजहत् हरयः क्षुण्णाशक्रेभकुम्भः
युष्मद्देहेषु लज्जन दधाति परमामी सयका निष्पततः।

सौमित्रे तिथ पात्रं त्वामसि न हि रुषं ननवहं मेघनादः।
“किञ्चिद्भ्रुभंगलीलनीयमित्जालधिं राममनवेशयामि”।

एतत् मेघनादस्य वानरान् (वानरान्) इत्यादीन् प्रति वचनम् अत्र रामः अलम्बनः, मेघनादः आश्रयः, रामस्य समुद्रबन्धनक्रियाः उद्दीपनविभावः, अन्यकपिलक्ष्मणयोः अवहेलना, रामप्रति स्पर्धाभावा च वीरता व्यक्ता तथा अभिमान, स्मृति, आवेग, जिज्ञासा आदि संवादात्मक भावः।

(6) भयानकरसः

भयङ्करघटनानां वा शक्तिशालिनां वा दर्शन-श्रवण-श्रवण-कारणात् हृदये स्थायिभावरूपेण वर्तमानं 'भयम्' अनुभावेन संप्रेषणीय-भावेन च अधिकं दृढं भवति, भयानक-रसरूपेण च अनुभाव्यते।

भयानकरसस्य अवयवा

स्थायीभावः - भयम्। भयं घोरं वस्तुना मनसि विपत्तिभावः।

आलम्बनविभावः - घोरं वस्तु व्यक्तिः शत्रुः वा। हिंसकजीवानां, उष्ट्र-निर्जनस्थानानां, दाह-स्थलानां, भूत-प्रेतानां च बिम्बानि।

उद्दीपनविभावः - स्थानैकान्तत्वं निश्चलता भयप्रवर्तकव्यवहारः शत्रुस्य गतिः, हिंसकजीवानां भयङ्करगतिः।

अनुभावः - चिन्ता, शोकः, आतंकः, अचेतनं, आवेगः, भ्रमः, संशयः, ग्लानिः, निराशा आदि।

टिप्पणी

टिप्पणी

भयानकरसस्य इति उदाहरणम्।

ग्रीवाभङ्गाभिणमं मुहुरानुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः,
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनाभयद् भूयसा पूर्वकायम्।

दरभैरर्धवलीधाः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्नावर्त्म,
पश्योदग्रप्लुतत्वद्वियाति बहुतारं स्तोकामूर्त्यं प्रयति।

इति राजा दुष्यन्तस्य सारथिं प्रति वचनम्। यस्मिन्, मृगभयमुक्तम्। अत्र रथः पृष्ठतः धावति राजा दुष्यन्तः वा अलम्बनः। तत्र तीक्ष्णोत्साहविभावाः। तत्र कण्ठपरिवर्तनं, पूर्णनितम्बेन धावनम् इत्यादयः अनुभावाः सन्ति दुःखं, श्रमः इत्यादयः संक्रामकभावाः सन्ति। ये नित्यं भयभावं दृढं कुर्वन्ति ते भयनाकरसरूपाः सिद्धयन्ति।

(7) बिभत्सरसः

घृणित 'जुगुप्सा' रूपं, स्वादं, गन्धं, स्पर्शं, वचनं इत्यादिकं दृष्ट्वा वा श्रुत्वा वा मलिनतायाः, दुर्गन्धस्य वा कठोरता इत्यादीनां कारणात्, 'जुगुप्सा' रूपस्य, स्थायिभावा इत्यादीनां साहाय्येन प्रबलं च बिभत्सा रसं च जनयति। अस्मिन् रासे आलम्बन एव वर्णितः।

बिभत्सरसस्य अवयवा-

स्थायीभावा- जुगुप्सा तथा द्वेषः। जुगुप्सा इति द्वेष्यवस्तुं दोषं वा दृष्ट्वा उत्पद्यमानः भावः।

आलम्बनविभावः - श्मशानमृतशरीरमेदः सङ्गमांसशोणितमलं दुर्गन्धं द्वेषजनकं द्रव्यं च।

उद्दीपनविभावः -वितृष्णां जनयन्तः मलिन-अप्रियवस्तूनाम् गन्धः, द्वेष्यस्य प्रयत्नाः, कीटानां मलिनवस्तूनि प्रविशन्ति, मक्षिकाणां गुञ्जनं, गृध्राणां मांसं विदारयन्ति, मांसं हरणार्थं युद्धं कुर्वन्तः मांसाहारिणः प्राणिनः, कीटानां स्वराः, दुर्वर्णाः इत्यादयः।

अनुभावः - नेत्राकुचनं, मुखस्य विमुखनं, नासिकाकुचनं, कम्पनं, रोमाञ्चना इत्यादिन सात्त्विकभावा।

व्यभिचारीभावा ख्र व्याधिः, अपस्मारः, आवेगः, आसक्तिः, मूर्छाः, जड़ता, चिन्ता, निर्वर्णता, उन्मादः, वेदना, अपराधबोधः, दुःखः, मृत्युः आदि।

बिभत्सरसस्य उदाहरणम्-

“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथा पृथुत्सेधभुयांसि मनसा-
न्यंसफकपशथपिण्ड्याद्यव्यवसुलाभन्युग्रपुतिनी जगध्वा।

अर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकृतिदाशानः प्रेतरङ्कः करङ्का-
डङ्कस्थदस्तिसंस्थं स्थापुतगतमपि क्रव्यामव्याग्रामाति।”

मालती-माधवस्य प्रस्तुते उदाहरणे माधवः श्मशाने शवभक्षकं भूतं दृष्ट्वा एवम् वदति। एतेषु पङ्क्तौ आलम्बना शरे भूते वा। कटन-अङ्ग-विच्छेद-मांस-भक्षण-आदि कार्याणि विभाव-उद्दीपकाः सन्ति। जुगुप्सा भावः प्रेक्षकाणां भावः, उत्साहः इत्यादयः भावाः यथा शूकः, नासिकायां कुरुकाः इत्यादयः संप्रेषणस्य योजनायाः माध्यमेन बिभत्सा रसरूपेण अभिव्यक्तिं प्राप्नोति।

टिप्पणी

(8) अद्भूतरसः

यदा सहृदयस्य हृदये स्थितः स्थायिविस्मयभावः विभावानुभावसञ्चारभावाभिः सह संयोज्यते तदा अद्भूतरसरूपं गृह्णाति। अर्थात् किञ्चन विचित्रं, अपूर्व, अश्रुतं, असाधारणं वस्तु दृष्ट्वा वा श्रुत्वा वा हृदये यः आश्चर्यस्य भावः उत्पद्यते, सः अद्भूत रसः इति वर्णितः। अस्मिन् अपि अधिकतया अलम्बनस्य वर्णनम् अस्ति।

अद्भूतरसस्य अवयवा

स्थायीभावा- आश्चर्यं वा विस्मयम्। विस्मयः विचित्रवस्तूनाम् दर्शनश्रवणादिद्वारा मनसः विकासः।

आलम्बनविभावः - अद्भूतः, अलौकिकः, असाधारणवस्तुन तत्सदृशघटना वा दृश्यम्।

उद्दीपनविभावः - वस्तुनः विचित्रता, अलौकिकघटनायाः आकस्मिकता, तादृशानां विचित्रवस्तूनाम् दर्शनं श्रुत्वा वा।

अनुभावः - विस्तारितनेत्रे दर्शनं, मुखे घबराहटं, मुखविस्तारं, दन्तान्तरं अङ्गुली निपीडना।

व्यभिचारीभावः - जडता, दया, आवेगः, तर्कः, आनन्दः, भ्रमः, संदेहं, चिन्ता, चपलता, जिज्ञासा आदि।

अद्भूतरसस्य उदाहरणम्-

“चित्रं महानेश बटावतरः क्वा कान्तिरेश भिनवैव भंगिः।

“लोकोत्तरं धैर्यमहाओ प्रभवः काप्यकृत्लुतन एश सरगः”।

इति वामनावतारलक्ष्यं बलिराजस्य वचनम्। वामनावतार इति अलम्बनम् अत्र। तेषां विचित्रत्वं वैशिष्ट्यं च तेजस्वी च उद्दीपनं विभावः। स्तुति-प्रशंसादि-अनुभावाः (भावाः) सन्ति धृति-हर्षादिसंवादात्मकव्यञ्जनानां योजना अपि अत्र प्राप्यते। एवं विभावादिकैः प्रवर्धितः स्थायिविस्मयभावा अत्र अद्भूतरसरूपेण परिणता।

रसविमर्शम्

टिप्पणी

एवं भरतदृष्ट्या एते अष्टौ रसाः विचारिताः। शान्तरसस्य विषये एकं महत्त्वपूर्णं रोचकं च तथ्यं अस्ति यत् शान्तरसः नाटकस्य अपि च काव्यस्य विषयः भवितुम् अर्हति वा न वा, अस्य तथ्यस्य आधारेण शान्तरसः पूर्वोक्तेषु मुख्याष्टसु रसेषु न गणितः। आचार्य धनञ्जयः शान्तरसं न गृह्णाति कर्मयोग्यत्वात्। परन्तु अभिनवगुप्त, विश्वनाथ इत्यादि आचार्यैः नाटकस्य दृष्ट्या शान्तरसस्य निषेधः न कृतः। अस्य मतस्य अनुयायिनः वदन्ति यत् मञ्चे कुशलः नटः शान्तरसस्य गुणानाम् अर्थात् जगतः मिथ्या, निरर्थकत्वेन घोषयन्तः कारणानि, अस्य रसस्य अनुभावाः, चिन्ता, दुःखम् इत्यादयः संक्रामकभावाः च अभिनयितुं शक्नोति .अतः शान्तरसस्यापि उदाहरणं प्रस्तुतम्।

(9) शान्तरसः

संसारस्य अनित्यत्वस्य ईश्वरस्य च यथार्थरूपस्य ज्ञानात् जगत् प्रति वैराग्यभावा शुद्धा भवति। समुचितैः विभावादिर्कैः समुन्नते सति शान्तरसः जायते। अभिनवगुप्त, विश्वनाथ इत्यादिभिः वेदना-आनन्दयोः समतायाः भावः 'शमः' इति उक्त्वा शान्तरसस्य स्थायिभावः इति मन्यते।

शान्तरसस्य अवयवः

स्थायीभावा- 'शम वा निर्वेदः'। तपः इत्यादिभ्यः उत्पन्नः आध्यात्मिकः आनन्दः निर्वेदः इति कथ्यते।

आलम्बनविभाव- संसारस्य तुच्छता-अनित्यत्वस्य ज्ञानं, परमात्मस्य साक्षात्कारः, परमवास्तविकता, मोक्षः आत्मनन्दः वा।

उद्दीपनाविभावः - ऋषे आश्रमः, तीर्थस्थलं, संतसमागमं, शास्त्राध्ययनं, एकांतं, लौकिकक्लेशम् इत्यादिना।

अनुभावभावा- संसारस्य दुःखानि दृष्ट्वा भीरुभावः, क्लेशेभ्यः भयं, संसारं त्यक्तुं तत्परता, अश्रु, अश्रु, रोमाञ्च इत्यादयः।

व्यभिचारीभावा- धृतिः, हर्षः, विबोधः, स्मरणः, भक्तिः, मति, उद्वेगः, ग्लानि, दैन्यः, असूया, जडता आदि वैराग्यभावः, तत्त्वज्ञाननम

शान्तरसस्य उदाहरणम्

“अहो वा हरे वा कुशुमाश्याने वा दृष्टिति वा,
मनौ वा लोष्टे वा बलवती ऋषौ वा सुहृदि वा।

त्रिने वा स्तैने वा मम समाद्रिशो यन्ति दिवसः,
क्वाचितपुण्यरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः।”

अत्र निर्वेदः स्थायिभावः। मिथ्या प्रतीयमानं जगत् अलम्भना। तपोवनं उद्दीपकं विभावं च सर्पादिं च समानं दृश्यं अनुभावम्। धृति, माति, विमर्श इत्यादयः संप्रेषणात्मकाः व्यञ्जनाः सन्ति। एवं प्रकारेण शाम/निर्वेदात् शान्तरसः अभिव्यक्तः अस्ति।

वस्तुतः अन्ये रसाः अपि मनुष्याणां सूक्ष्मान् आन्तरिकान् च मनोभावान् चित्रयन्ति। शृंगाररसः लज्जा, रति, मुदिता इत्यादयः आन्तरिकभावाः समाविष्टाः सन्ति, अभिनेतारः तान् अभिनयं करोति। अतः शान्तरसः काव्यस्य नाटकस्य च विषयः अपि भवितुम् अर्हति।

पाठगतप्रश्नाः 8.3

1. रसाः कति प्रकाराः सन्ति?
2. रतिः किम्?
3. शृङ्गारस्य कति प्रकाराः सन्ति?
4. रसानां मध्ये कः राजा?
5. 'हयसा' इति किं अवगच्छसि?
6. हसः कदा रसरूपेण परिणमति?
7. करुणरसस्य स्थायिभावः कः?
8. शोकः कदा स्थायिभावारूपेण परिणमति?
9. करुण रसस्य विप्रलभ शृङ्गारस्य च भेदं व्याख्यातव्यम्।
10. वीररसः किम्?
11. वीररसाः कति प्रकाराः सन्ति?
12. भयं किम्?
13. भयानक रसः कदा पुष्टः भवति?
14. जुगुप्सः किम्?
15. बिभत्स रसः किम्?
16. विस्मयः किम्?
17. अद्भूत रस परिभाषयतु।
18. निर्वेदेन किं अवगच्छसि?
19. शान्तरसेन किं अवगच्छसि?
20. केचन आचार्याः शान्तं नाटके रसं किमर्थं न मन्यन्ते?

टिप्पणी

टिप्पणी

भवान् किम् अधिगतम्

- रसः विभावः, अनुभावः व्यभिचारीभावानां संयोगस्य उत्पन्नं भवति।
- रसः सुखदः भावः अस्ति।
- रसः अखण्डः, आत्मप्रकाशकः, आनन्ददायकः, वेदान्त-स्पर्शसुन्यः विहीनः, चमत्कारिकः च अस्ति। यत् अनुभूयते। न इन्द्रियाणां विषयः, अर्थात् रसः चक्षुषा न दृश्यते, जिह्वास्वादितः, हस्तस्पर्शः वा न भवति। भावानां विषयः अस्ति।
- शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयनक, बिभत्स, अद्भूत तथा शान्त, ये नव रसा काव्यं नाटके सर्वस्वीकारम् यद्यपि अन्ये रसाः अपि गण्यन्ते, परन्तु प्रायः नव रसाः एव विचार्यन्ते।
- नाटके शान्तरसस्य अभिनयः न भवति इति कारणतः केचन विद्वांसः तस्मिन् विषये संशयं प्रकटयन्ति।
- नाटके नव रसानां स्थितिः तेषां रूपाश्रित्य भवति।
- शृङ्गार रसः रसेषु राजा इव पूज्यः।
- करुणा-विप्रलम्भ-शृङ्गारयोः मुख्यः अन्तरः तेषां स्थायी अभिव्यक्तिः एव। करुणरासे मनुष्यस्य विनाशात् उत्पद्यमानः शोकः भवति, विप्रलम्भशृङ्गारे तु पुरुषविरहात् उत्पद्यमानः शोकः भवति।

पाठांतप्रश्नाः

1. रसस्य परिभाषा स्वरूपं च व्याख्यातव्यम्।
2. रससंख्याः प्रकाराः च विस्तरेण व्याख्यातव्याः।
3. शृङ्गाररसस्य तस्य प्रकाराणां च विषये विस्तरेण टिप्पणीं कुरुत।
4. हास्यं करुणरसं च लिखत।
5. रौद्रवीररसानां विषये विस्तरेण वर्णयतु।
6. भयानकस्य बिभत्सा रसस्य च स्वरूपं अवयवं च व्याख्यातव्यम्।
7. अद्भूतं शान्तरसं च वर्णयतु।
8. रसस्य विषये निबन्धं लिखत, रसस्य महत्त्वं च।

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

8.1

1. भरतमुन्याः नाट्यशास्त्रे
2. भरतमुनि
3. विभावानुभावव्याभिचारीसयोगद्रसनिषपतिः।
4. सहृद्यः पठित्वा, श्रवणेन, पश्यन्- कविता, कथा, उपन्यासः, नाटकं च आनन्दं प्राप्नोति। स रसः उच्यते।
5. रस्यते आस्वाधाते इति रसः।
6. रसः अखण्डः।
7. स्थायी भावः, विभावः, अनुभावः इत्यादयः अनेकतत्त्वानां समन्वितं रूपम् अस्ति।
8. प्रेक्षकाः तस्य व्यक्तित्वं अस्तित्वं च विस्मरन्ति। रसजनितसुखेषु लीनः भवति।
9. यतो रसात् प्राप्तः सुखः लौकिकः ब्रह्मनन्दः अलौकिकः।
10. रसः शारीरिकसुखः नास्ति, अपितु अलौकिकः असाधारणः च सुखः अस्ति।

8.2

1. विभावानुभावः संचारीभवश्च स्थायी भवः।
2. सहृदयस्य हृदये स्थायित्वात्।
3. न
4. अष्टौ
5. स्थायीभावानां उद्दीपनस्य कारणानि।
6. द्वे
7. रसरूपेण पात्राणां समर्थनेन हृदये स्थितस्य स्थायिभावस्य अभिव्यक्तिः आलम्बनविभावः।
8. रसस्य उद्दीपनाद्।

8.2

1. 9

टिप्पणी

टिप्पणी

2. नायकस्य नायिकायाः च परस्परं प्रेमभावा 'रति' इति।
3. 2, संयोगवियोगश्च
4. शृङ्गाररसः
5. मनसि उत्पन्नः हास्यभावः।
6. स्थायिभावे विभावसंयोगाद् अनुभाव संचारी भावाः।
7. शोक (शोक)
8. यदा स्थायी भावाः, शोकभावाः, अनुभावाः, संवादात्मकाः भावाः च दृढाः भवन्ति।
9. विप्रलम्भस्य स्थायिभावो रतिः करुणरसस्य शोक (शोक) च।
10. उत्साहाख्यस्य स्थायिभावस्य अनुकूलभावानुभावसञ्चारभावा सह संयोज्यते तदा वीरभावा सुदृढा भवति।
11. 4 युधवीर, दयावीर, धर्मवीर, दानवीर
12. भयनक रसस्य स्थायिभावः।
13. यदा भयस्य, विभावस्य, अनुभावस्य, संचारस्य भावस्य स्थायी भावः एकत्र आगच्छति।
14. बिभत्स रसस्य स्थायि भावः।
15. स्थायी भाव-ञ्जुगुप्सा, विभाव, अनुभाव, संचारी भाव के संयोग से बिभत्स रस होता है।
16. विस्मयः स्थायिविस्मयभावः।
17. यदा विस्मय (विस्मय) नाम स्थायी भावः विभावेन, अनुभावेन, संचारी भावेन सह संयोजितः भवति, तदा अद्भूतरसः प्राप्यते।
18. निर्वेदः शान्तरसस्य स्थायिभावः। लौकिकवैराग्य इत्यर्थः।
19. निर्वेदे विभावादिसंयोगेन स्थायिभावा शान्तरसं जनयति।
20. अधिनियमं कर्तुं न शक्नुवन्त्याः कारणात्।